

جریان‌شناسی تفکر سیاسی در جهان اسلام

محسن مهاجرنیا

کتاب‌شناسی پژوهشی

■ عنوان تحقیق: جریان‌شناسی تفکر سیاسی در جهان اسلام

■ پژوهشکده: نظام‌های اسلامی

■ گروه علمی: سیاست

■ محقق: محسن مهاجرنیا

■ ارزیابان علمی: عبدالحسین مسعود پورفرد، عبدالوهاب فراتی

■ موضوع اصلی: سیاست

■ موضوع فرعی: فلسفه سیاسی

جریان‌شناسی تفکر سیاسی در جهان اسلام

محسن مهاجرنیا

ناشر: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

چاپ اول: ۱۳۹۵

شمارگان: ۳۰۰

قیمت: ۴۲۰۰۰ تومان

طراح جلد: سید ایمان نوری حنفی

چاپ و صحافی: الغدير

سرشناسه: مهاجرنیا، محسن، ۱۳۴۳ -

عنوان و نام پدیدآور: جریان‌شناسی تفکر سیاسی در جهان اسلام / محسن مهاجرنیا
مشخصات نشر: تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۵.

مشخصات ظاهری: ۵۹۶ ص..

شابک: ۹ - ۳۲۵ - ۱۰۸ - ۶۰۰ - ۹۷۸

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا.

یادداشت: کتابنامه.

یادداشت: نمایه.

موضوع: علوم سیاسی - بررسی و شناخت.

موضوع: اسلام و سیاست.

موضوع: اسلام - تجدید حیات فکری.

موضوع: علوم سیاسی - ایران.

موضوع: بنیادگرایی اسلامی. موضوع: بنیادگرایی مذهبی.

شناسه افزوده: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۴ ج ۴ / م ۸۵ / ج ۷۱ / JA

رده‌بندی دیویی: ۳۲۰

شماره کتابشناسی ملی: ۴۱۵۸۱۲۳

تقاطع بزرگراه شهید مدرس و خیابان شهید بهشتی، پلاک ۵۶

تلفن: ۸۸۵۰۵۴۰۲ - ۸۸۵۰۳۳۴۱

www.poiict.ir

همه حقوق محفوظ است

فهرست

۱۷	پیش‌گفتار
۲۱	مقدمه
۲۴	الف) جناح
۲۵	ب) طیف سیاسی
۲۵	ج) حزب و گروه سیاسی
۳۳	فصل اول: جریان اصول‌گرایی
۳۵	درآمد
۳۷	گفتار اول: تمهیدات نظری
۳۷	الف) چارچوب و روش بحث
۳۷	ب) دانش‌واژه‌ها
۳۸	۱. مفاهیم اصلی
۳۷	۲. مفاهیم همسو
۳۷	۲-۱. بنیادگرایی
۳۹	۲-۲. سنت‌گرایی
۵۱	۲-۳. نواندیشی دینی
۵۵	ج) منابع و مبانی نظری
۵۵	۱. منابع

- ۱-۱. قرآن و سنت ۵۶
- ۱-۲. شیوه حکومت علوی ۵۶
- ۱-۳. صحیفه امام ۵۷
- ۱-۴. دیدگاه‌های امام راحل و مقام معظم رهبری حضرت آیت‌الله خامنه‌ای ۵۷
۲. مبانی نظری ۵۷
- ۲-۱. توحید و خدامحوری ۵۸
- ۲-۲. اسلام‌مداری ۵۸
- ۲-۳. جامعیت و کارآمدی اسلام در اداره جامعه ۵۸
- ۲-۴. ولایت‌مداری ۵۹
- ۲-۵. عدالت‌محوری ۵۹
- ۲-۶. امامت‌مداری ۵۹
- ۲-۷. استقلال و خودمختاری ۶۰
- ۲-۸. آزاداندیشی ۶۱
- ۲-۹. تحریرگری و اصلاح‌طلبی ۶۲
- ۲-۱۰. اندیشه‌گرایی و جهان‌بینی ۶۳
- گفتار دوم: پیشینه جریان اصول‌گرایی ۶۵
- گفتار سوم: نگرش‌های جریان اصول‌گرایی ۷۳
- الف) نگرش به دین، فرهنگ و سیاست ۷۳
۱. نگرش به دین ۷۳
۲. نگرش به فرهنگ ۷۴
۳. نگرش به سیاست ۷۵
- ۳-۱. شفافیت در سیاست ۷۸
- ۳-۲. پرهیز از فریبکاری و حيله‌گری ۷۹
- ۳-۳. رعایت جاذب‌های ارزشی و انسانی در سلوک با مخالفان و دشمنان ۸۱
- ۳-۴. بهره‌گیری از شایستگان ۸۳
- ب) نگرش به سنت و مدرنیته ۸۴
۱. نگرش به سنت ۸۴
۲. نگرش به مدرنیته ۸۵

- ج) نگرش به غرب ۹۰
۱. حاکمیت فناوری‌های پیشرفته اطلاعاتی بر سازمان‌دهی افکار عمومی ۹۰
 ۲. بنیان‌های معرفتی و اخلاقی غرب و نادیده‌انگاشتن جوهره الهی هستی و انسان ۹۱
 ۳. ضعف باورهای دینی و گریز از معنویت ۹۳
 ۴. پوچی و بی‌هویتی ۹۴
- د) نگرش به توسعه سیاسی ۹۵
۱. حاکمیت نگرش اومانیستی به هستی ۹۶
 ۲. نادرستی نسبت به جوامع سنتی ۹۷
 ۱. انزوا - مذهب در فرایند توسعه سیاسی غربی ۹۸
 ۴. پیر از - سه‌سده‌ی ماکیاولی بر توسعه سیاسی غربی ۹۹
 ۵. ناکارآمدی گوی - سه‌سده سیاسی غرب در جوامع جهان سوم به‌خصوص جهان اسلام ۱۰۰
- گفتار چهارم: نظام سیاسی از دیدگاه جریان اصلاح‌گرایی ۱۰۳
- الف) مشروعیت و خاستگاه نظام سیاسی ۱۰۳
۱. مفهوم لغوی مشروعیت ۱۰۴
 ۲. تبیین نظریه مشروعیت در جریان اصول‌گرایی اسلامی ۱۰۴
- ب) اهداف حکومت اسلامی از منظر اصول‌گرایی اسلامی ۱۰۸
- ج) انواع حکومت اسلامی در منظر اصول‌گرایی اسلامی ۱۰۹
۱. امامت ۱۱۰
 ۲. خلافت ۱۱۱
 ۳. نظام سلطنت و ولایت‌عهدی ۱۱۱
 ۴. دولت - کشور با عنوان جمهوری اسلامی ۱۱۱
- گفتار پنجم: آسیب‌شناسی جریان اصول‌گرایی ۱۱۳
- جمع‌بندی و نتیجه‌گیری ۱۱۷
- کتابنامه ۱۲۱

فصل دوم: جریان بنیادگرایی اسلامی ۱۲۷

- درآمد ۱۲۹
- گفتار اول: کلیات و مفاهیم ۱۳۱
- الف) چیستی و پیشینه بنیادگرایی ۱۳۱
۱. بنیادگرایی در «طرح شیکاگو» ۱۳۳
۲. بنیادگرایی از منظر محمد خلیل ۱۳۴
۳. بنیادگرایی از منظر جان اسپوزیتو ۱۳۴
۴. بنیادگرایی از منظر بابی سعید ۱۳۵
- ب) مفاهیم بنیادگرایی ۱۳۶
۱. اسلام سیاسی ۱۳۷
۲. کالیم اسلام ۱۳۸
۳. سنت برای ۱۳۹
- ۳-۱. مسلمانان سنتی اسلام سنتی ۱۴۰
- ۳-۲. مسلمانان سب‌گرا یا اسلام سنت‌گرا ۱۴۰
- گفتار دوم: خاستگاه بنیادگرایی ۱۴۳
- الف) رهیافت غرب‌محورانه (شرق‌شناسان) ۱۴۳
- ب) نظریه جهانی‌شدن ۱۴۵
۱. هویت‌طلبی ۱۴۶
۲. محلی‌گرایی ۱۴۷
۳. هژمونی فرهنگ غربی ۱۴۸
- ج) توسعه نامتوازن ۱۴۹
۱. دیدگاه فرید زکریا ۱۴۹
۲. دیدگاه بابی سعید ۱۵۰
۳. دیدگاه برینگتن مور ۱۵۱
۴. دیدگاه گیل سنان ۱۵۱
- د) نظریه اسلام‌گرایانه ۱۵۱
- ه) عوامل احیای بنیادگرایی در چارچوب نظریه اسلام‌گرایی ۱۵۳
۱. موقعیت رکود جهان اسلام ۱۵۳

۱۵۴	۲. اسلام، راه حل کامل و جامع زندگی
۱۵۷	گفتار سوم: ویژگی‌های بنیادگرایی
۱۵۷	الف) هویت‌گرایی و احیای ارزش‌های دینی
۱۵۸	ب) تضاد با مدرنیته
۱۵۹	ج) ظاهرگرایی
۱۵۹	د) نگاه ایدئولوژیک به دین
۱۶۰	ه) عمل‌گرایی
۱۶۱	و) جهادگرایی
۱۶۳	گفتار چهارم: اهداف غرب در بزرگنمایی بنیادگرایی اسلامی
۱۶۴	الف) شبیه‌سازی در غرب در جهان اسلام
۱۶۴	ب) دشمن‌سازی: قالب جایگزینی اسلام‌گرایی به جای مارکسیسم
۱۶۵	ج) نهادینه‌کردن اسلام‌گرایی
۱۶۶	د) اسلام‌ستیزی
۱۶۷	جمع‌بندی و نتیجه‌گیری
۱۷۱	کتابنامه

فصل سوم: جریان سنت‌گرایی اسلامی

۱۷۷	درآمد
۱۷۹	گفتار اول: تعریف سنت‌گرایی
۱۸۳	گفتار دوم: پیشینه سنت‌گرایی
۱۸۷	الف) مقایسه جریان سنت‌گرایی با بنیادگرایی
۱۸۷	۱. رویکرد به حقیقت مدرنیته
۱۸۸	۲. معنویت و ابعاد عرفانی دین
۱۸۹	۳. تفسیر ظاهری و قشری از کتاب
۱۸۹	۴. بازگشت به سنت
۱۹۰	۵. انحصار یا تکثر حقیقت دین
۱۹۰	۶. حقیقت هنر دینی

۷. تفسیر ایدئولوژیک از دین ۱۹۱
۸. تأکید بر عمل ۱۹۲
۹. احیای دین ۱۹۲
- ب) مبانی سنت‌گرایی ۱۹۳
- ج) اصول سنت‌گرایی ۱۹۷
۱. اصل حکمت خالده یا فلسفه جاودانه ۱۹۷
۲. اصل وحدت متعالی ادیان ۱۹۸
- ۲-۱. کثرت‌گرایی دینی ۱۹۹
- ۲-۲. کرایش به عرفان اسلامی ۱۹۹
۳. اصل اعتقاد به علم و هنر قدسی ۲۰۰
- گفتار سوم: وضع سنت‌گرایی ۲۰۳
- الف) دیدگاه سنت‌گرایان نسبت به غرب ۲۰۳
- ب) نظام سیاسی در اندیشه سنت‌گرایان ۲۰۶
- گفتار چهارم: آسیب‌شناسی جریان سنت‌گرایی ۲۰۹
- جمع‌بندی و نتیجه‌گیری ۲۱۳
- کتابنامه ۲۱۵

فصل چهارم: جریان ناسیونالیسم اسلامی ۲۱۹

- درآمد ۲۲۱
- گفتار اول: مفهوم ناسیونالیسم ۲۲۵
- الف) جریان سیاسی ناسیونالیسم ۲۲۸
- ب) تعریف ناسیونالیسم اسلامی ۲۳۰
- گفتار دوم: تاریخچه جریان ناسیونالیسم در جهان اسلام ۲۳۵
- گفتار سوم: مبانی فکری ناسیونالیسم ۲۴۳
- الف) تفاخر ملی یا وطن‌پرستی ۲۴۳
- ب) باستان‌ستایی ۲۴۴
- ج) بیگانه‌ستیزی ۲۴۴

۲۴۴	 (د) ایرانیت به جای اسلامیت
۲۴۵	 (ه) سکولاریزم
۲۴۵	 (و) پذیرش نظام شاهنشاهی
۲۴۷	 گفتار چهارم: مواضع جریان ناسیونالیسم اسلامی
۲۴۷	 (الف) نگرش ناسیونالیسم اسلامی نسبت به سنت و مدرنیسم (اصالت و حداثت)
۲۵۰	 (ب) نگرش به فرهنگ و سیاست
۲۵۱	 (ج) نگرش به دولت و مردم در نظام سیاسی
۲۵۴	 (د) الگوی توسعه سیاسی
۲۵۵	 گفتار پنجم: ای: بانی جریان ناسیونالیسم در جهان اسلام
۲۵۷	 (الف) عامل توسعه و تجزیه در جامعه اسلامی
۲۵۷	 (ب) عامل وابستگی
۲۵۷	 (ج) تحریف ادیش اسلام
۲۵۸	 (د) معارضة با جنبش های اسلامی
۲۵۸	 (ه) ترویج تفکر مادی
۲۵۸	 (و) دوگانگی تمدنی
۲۵۹	 (ز) پیروی از غرب
۲۶۱	 کتابنامه

فصل پنجم: جریان اصلاح طلبی اسلامی..... ۲۶۵

۲۶۷	 درآمد
۲۶۹	 گفتار اول: مفاهیم و کلیات
۲۶۹	 (الف). جریان اصلاح طلبی (Reformation)
۲۷۱	 (ب) انقلاب (Revolution)
۲۷۲	 (ج) بنیادگرایی (Fundamentalism)
۲۷۲	 (د) جهان اسلام
۲۷۵	 گفتار دوم: عوامل شکل گیری جریان اصلاح طلبی
۲۸۳	 گفتار سوم: دین، فرهنگ و سیاست

۲۹۷	گفتار چهارم: نظام سیاسی اسلام
۳۰۹	گفتار پنجم: نگرش به غرب
۳۲۳	گفتار ششم: آسیب شناسی جریان اصلاح طلبی
۳۲۷	جمع بندی و نتیجه گیری
۳۳۱	کتابنامه

ضمیمه ششم: جریان سلفی

۳۳۹	درآمد
۳۴۳	گفتار اول: تمایزات نظری (چهارچوب و روش بحث)
۳۴۴	الف) بحران سیاسی
۳۴۸	ب) بحران تاریخی
۳۴۹	ج) نتایج زیانبار سه نقل حدیث
۳۵۰	د) بحران اعتقادی
۳۵۱	ه) منبع حدیثی اعتبار سلف
۳۵۳	و) تربیع خلافت
۳۵۵	ز) ابن تیمیه و بحران شامات
۳۵۷	ح) اسلام سلفی سیاسی ابن تیمیه
۳۵۷	ط) دشمنی آشکار ابن تیمیه با تشیع
۳۵۸	ی) سلفیه وهابی
۳۶۰	ک) سلفیه سیاسی
۳۶۳	گفتار دوم: چگونگی شکل گیری جریان سلفیه
۳۶۳	الف) رهیافت جامعه شناسی بحران
۳۶۴	ب) وجه تمایز سلفیه سیاسی و سلفیه دینی
۳۶۵	ج) وجه تمایز سلفیه سیاسی و نهضت بیداری اسلامی
۳۶۶	د) وجه تمایز سلفیه سیاسی و بنیادگرایی
۳۶۷	ه) بحران های شش گانه و پیدایش سلفیه سیاسی
۳۶۹	و) تحلیل مارکسیست ها از سلفیه سیاسی

- گفتار سوم: بنیادهای معرفتی جریان سیاسی سلفیه ۳۷۱
- الف) رویکرد مهندسی شده سلفیه به دین ۳۷۲
- ب) تقسیم جهان به «دارالاسلام» و «دارالحرب» ۳۷۳
- ج) تبارشناسی فکری سلفیه سیاسی ۳۷۵
- د) جایگاه مودودی و قطب در بنیان‌های فکری جریان سلفی ۳۷۷
- گفتار چهارم: نظام سیاسی از دیدگاه جریان سلفی ۳۸۵
- الف) مشروعیت و خاستگاه نظام سیاسی اسلام ۳۸۵
- ب) توازن قوا در نظام سیاسی سلفی ۳۸۶
- ج) دولت دینی یا دولت مدنی ۳۸۷
- د) دولت غایت مدار سلفی ۳۸۹
- ه) دولت بی‌حاشیه و دولت دخالت‌گر ۳۹۰
- و) دولت انتزاعی و نالیست ۳۹۰
- گفتار پنجم: نگرش به غرب ۳۹۳
- الف) نگرش به توسعه سیاسی ۳۹۳
- ب) مفهوم توسعه از دیدگاه سلفی ۳۹۴
۱. توسعه سیاسی ۳۹۵
- ۱-۱. تئودموکراسی (theo democracy) ۳۹۶
- ۱-۲. نگاه ابزاری به دموکراسی ۳۹۷
۲. توسعه فرهنگی و اقتصادی ۳۹۸
- ج) سلفیه سیاسی و اهمیت رو به تزاید جهانی توسعه ۴۰۰
- گفتار ششم: آسیب‌شناسی جریان سلفی ۴۰۳
- الف) تعصبات اعتقادی ۴۰۴
- ب) روان‌شناسی سیاسی سلفیه ۴۰۵
- ج) استراتژی سد نفوذ و به کارگیری سلفیه سیاسی ۴۰۶
- د) سلفیه سیاسی و انقلاب اسلامی ایران ۴۰۶
- ه) سلفیه سیاسی و مارکسیست‌ها ۴۰۷
- و) مواد مخدر و ژئوپولیتیک جغرافیایی سلفی ۴۰۸
- جمع‌بندی و نتیجه‌گیری ۴۱۱

کتابنامه..... ۴۱۵

فصل هفتم: جریان اخوان المسلمین..... ۴۱۹

درآمد..... ۴۲۱

گفتار اول: مفاهیم اصلی و کلیات..... ۴۲۳

الف) اسلام سیاسی..... ۴۲۵

ب) بنیادگرایی..... ۴۲۷

ج) محور گران اسلامی..... ۴۲۹

۱. معیت و شمولیت دین اسلام..... ۴۳۰

۲. سیاست در اسلام..... ۴۳۰

۳. بازگشت به احکام و میانی..... ۴۳۰

۴. برقراری حکومت بلام..... ۴۳۱

۵. عمل‌گرایی..... ۴۳۲

گفتار دوم: شکل‌گیری اخوان المسلمین..... ۴۳۳

الف) تحولات و رهبران اخوان المسلمین به از حسن البناء..... ۴۳۹

ب) جریان‌شناسی موردی اخوان المسلمین در برخی از کشورها..... ۴۴۸

۱. اخوان در فلسطین..... ۴۴۹

۱-۱. تشکیلات و رهبران..... ۴۵۰

۱-۲. جنبش جهاد اسلامی..... ۴۵۱

۲. اخوان المسلمین در سوریه..... ۴۵۱

۳. اخوان المسلمین در لبنان..... ۴۵۲

۴. اخوان در قطر..... ۴۵۴

۵. اخوان المسلمین در سودان..... ۴۵۶

گفتار سوم: دین، فرهنگ و سیاست..... ۴۶۱

گفتار چهارم: مشروعیت و خاستگاه نظام سیاسی اسلام..... ۴۶۵

الف) اهداف، شکل و ساختار حکومت اسلامی..... ۴۶۶

۱. اهداف دولت اسلامی..... ۴۶۶

۴۶۷	۲. ساختار حکومت
۴۶۸	ب) مهم‌ترین عناصر تشکیل‌دهنده نظام اسلامی از نظر اخوان
۴۶۸	۱. شریعت، اعتبار و کارایی آن در عصر جدید
۴۶۹	۲. ارتباط و یگانگی دین و سیاست
۴۷۰	ج) نظام اسلامی
۴۷۰	۱. نظام سیاسی
۴۷۲	۲. نظام اقتصادی (اقتصاد بر مبنای اخلاق)
۴۷۳	۳. نظام اجتماعی
۴۷۵	گفتار پنجم: نگرش به غرب
۴۷۷	گفتار ششم: آسب سنانسی
۴۷۹	جمع‌بندی و نتیجه‌گیری
۴۸۱	کتابنامه

۴۸۷	فصل هشتم: جریان وهابی "تأله" ..
۴۸۹	درآمد
۴۹۳	گفتار اول: وهابیت
۴۹۳	الف) پیشینه اندیشه وهابیت
۴۹۶	ب) دلایل گسترش وهابیت
۴۹۸	۱. وقوع انقلاب اسلامی ایران
۵۰۱	۲. اشغال افغانستان توسط شوروی
۵۰۸	گفتار دوم: اندیشه سیاسی سید قطب
۵۰۶	الف) مفاهیم اصلی اندیشه سید قطب
۵۰۷	۱. جاهلیت
۵۱۲	۲. حاکمیت و عبودیت
۵۱۵	۳. جماعت
۵۱۷	ب) سید قطب و اسلام‌گرایی معاصر
۵۲۱	گفتار سوم: جهاد

۵۲۲	الف) جهاد در قرآن و سنت
۵۲۳	ب) گروه‌های نظامی اسلام‌گرا و جهاد
۵۳۳	گفتار چهارم: نووهایسم؛ به مثابه شاخه‌ای از سنت‌گرایی
۵۳۳	الف) اسامه بن لادن؛ جهاد علیه آمریکا
۵۳۹	ب) کشتار به نام اسلام؛ دلایل شرعی القاعده برای حملات یازده سپتامبر
۵۴۳	معنای و نتیجه‌گیری
۵۵۱	کتابنامه

۵۵۷	خاتمه: به معنای نتیجه‌گیری
۵۶۱	الف) مشخصات جریان‌های سیاسی
۵۶۴	ب) تمایزهای جریان‌های سیاسی
۵۶۷	فهرست آیات
۵۶۹	فهرست روایات
۵۷۱	نمایه
۵۸۵	نمایه موضوعی

پیشگفتار

در پرتو پیروزی انقلاب اسلامی ایران، بار دیگر دین و معرفت دینی به‌ویژه اسلام تعالی اسلامی، به عنوان فکر و فرهنگ مرفعی و نجات‌بخش آدمی، در غرضه حیات انسان معاصر ظاهر شد. تجدید حیات تعالیم و حیاتی و ارزش‌های اسلامی از سویی سبب پیداری و خودباوری ملت‌های مسلمان و احیای روح استیلائی در آنان شد و از دیگر سو باعث نمایان‌تر شدن سست‌پایگی مسلک‌ها و مکاتب‌های بشری و نظام‌های مبتنی بر آنها شد.

بایستگی تحقیقات دقیق و منسجم، نظریه‌پردازی و نوآوری دربارهٔ زیرساخت‌های اندیشه دینی و نظامات اجتماعی، بر آن و ضرورت پرداخت علمی و روزآمد به حوادث واقعه فکری، به فواید ارتباط کتونی و درخور این رستخیز عظیم و نیز لزوم آسیب‌شناسی در حوزه فرهنگ ملی و باورداشت‌های رایج دینی به منظور عرضه صحیح و دفاع معقول از اندیشه دینی و زدودن پیرایه‌های موهوم و موهون از ساحت قدسی دین و تبیین و عرضه صحیح و دفاع معقول از اندیشه دینی و صیانت از هویت فرهنگی و سلامت فکری اقشار تحصیل‌کرده و نسل جوان کشور، تأسیس نهاد علمی- پژوهشی و آموزشی، دانشگاهی و حوزوی محض و کارآمدی را فرض می‌نمود.

بر این اساس «پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی» به عنوان یک نهاد

علمی-فکری، حسب الامر و بر اساس نظر رهبر فرهیخته انقلاب اسلامی آیت‌الله العظمی خامنه‌ای (مدظله‌العالی) و با تلاش فراوان حجت‌الاسلام والمسلمین علی اکبر رشاد در سال ۱۳۷۳ تأسیس شد.

این پژوهشگاه دارای شخصیتی حقوقی، مستقل و در حکم نهاد عمومی، غیردولتی و غیرانتفاعی است که در قالب چهار پژوهشکده حکمت و دیارپرویی، نظام‌های اسلامی، فرهنگ و مطالعات اجتماعی و دانشنامه‌نگاری دین و همچنین مرکز پژوهش‌های جوان فعالیت می‌کند.

پژوهشکده نظام‌های اسلامی که مشتمل بر پنج گروه اقتصاد، فقه و حقوق، سیاست، اخلاق و مدیریت اسلامی است، به طور خاص با مطالعه نظام‌های اجتماعی، هدف اصلی زیر را تعقیب می‌کند:

۱. کشف و طراحی نظام‌های سیاسی، حقوقی، اقتصادی، اخلاقی و مدیریتی اسلام؛

۲. تحقیق و تبیین عالمانه دینی و باطنی اساسی نظام‌های اجتماعی اسلام و ارائه الگوهای کاربردی در قلمرو آن؛

۳. آسیب‌شناسی نظری و کاربردی نظام - مهوری اسلامی ایران و مدرسانی به متولیان امور و بسترسازی برای تحقق کارآمدتر نظام‌های اسلامی؛

۴. تحقیق درباره مسائل مستحدثه به انگیزه درهنگامی که زمینه نیازهای نوپیدای فقهی؛

۵. پاسخ‌گویی به شبهات مطرح درباره فقه و نظام‌های اسلامی، حقوقی، اقتصادی، اخلاقی و مدیریتی اسلام؛

۶. شناخت و نقد علمی مکتب‌ها و نظامات معارض.

مجموعه حاضر که حاصل تلاش علمی محقق ارجمند آقای محسن مهاجرنیا در گروه سیاست پژوهشکده نظام‌های اسلامی است، به موضوع جریان‌شناسی تفکر سیاسی در جهان اسلام می‌پردازد.

رویکرد این مجموعه بر این پایه استوار شده است که نشان دهد بعد از رویارویی جهان اسلام با مدرنیته غربی، رویکردهای سیاسی مختلفی در

لایه‌های گوناگون اجتماعی در قبال آن شکل گرفت و به تدریج صورت‌بندی‌های جریانی متفاوتی را در گستره جهان اسلام به وجود آورد.

بخشی از واکنش‌ها با اتکا بر بنیادهای فکری و اعتقادی خویش و با مشاهده کاستی‌ها و ضعف‌های درونی، اولویت را به بازشناسی، بازنگری و بازسازی خویش قرار داد و به این باور رسید که حیات اندیشه سیاسی اسلام به نوسازی و توانمندسازی آن است. اگرچه جریان‌های سیاسی کمی با تمام توان در این مسیر قرار گرفتند، اما بسیاری از آنها به این حقیقت معترف بوده و هستند.

واکنش دیگری که در حدود دو سده اخیر در قبال مدرنیته دیده می‌شود، رویکرد قهقریایی و بازگشت از مسیر رویارویی و تمسک به ظواهر شریعت بود. در این رویکرد، جوان‌های زیادی شکل گرفت که هر کدام به نوعی تحجر و تصلب فکری دیدم. این جریان‌ها در آغاز تصور می‌کردند که در دنیای مدرن می‌توان بدون توجه به ارتباط با تمدن، فرهنگ، تکنولوژی و تعامل با دنیای جدید، زندگی کرد؛ اما بسیاری از این جریان‌ها خواسته یا ناخواسته در مسیر نفی و تقابل و خشونت به سرب قرار گرفتند و چهره‌ای نامعقول، خشن و افراطی از خود به نمایش گذاشتند.

در این میان، بخش سومی از واکنش‌های فکری و عملی در جهان اسلام، در قبال دنیای جدید، به صورت نوعی تعامل انتقادی و بعضاً با اقبال مثبت به استقبال مدرنیته رفتند و با بی‌توجهی به مبانی فکری، تربیتی و تاریخی و باورهای دینی خویش، به تقویت و ترویج باورهای سکولاری و غربی در کشورهای اسلامی اقدام کردند.

هر سه نوع واکنش در گستره جهان اسلام، در قالب جریان‌های عملی یا دو رگه‌ای شکل گرفته و شهرت یافته‌اند و با عناوین مختلف نامگذاری شده‌اند. در مقالات متعدد این مجموعه، از جریان‌های واکنش نوع اول با عنوان جریان‌های مجدد نام برده شده است و جریان‌های نوع دوم با عنوان متجمّد نامگذاری شده‌اند و متجمّد هم عنوانی است که بر جریان‌های نوع سوم اطلاق شده است.

نوشتار حاضر شامل هشت جریان سیاسی، اصول‌گرایی، بنیادگرایی، اصلاح‌طلبی، سنت‌گرایی، ملی‌گرایی، سلفی‌گری، نووهابیگری و اخوانیسم، است. اگرچه جریان‌های دیگری هم قابل بحث و بررسی بود، اما این جریان‌ها امروزه از فعال‌ترین جریان‌های سیاسی موجود در جهان اسلام هستند.

در پایان، لازم می‌دانیم از مؤلف گرانقدر آقای محسن مهاجرنیا قدردانی و تشکر نمائیم و از تمامی اعضای شورای علمی گروه به‌ویژه از آقایان مسعود بر فرد و عبدالوهاب فراتی که زحمت ارزیابی این مجموعه مقالات را بر عهده داشتند و همچنین از همه اعضای شورای علمی گروه سیاست و سازمان انتشارات پژوهش‌گاه فرهنگ و اندیشه اسلامی که مسئولیت آماده‌سازی، انتشار و توزیع آن را بر عهده برداشتند، قدردانی فراوان نمائیم.

امیدواریم نظرها دیدگاه‌های صائب خوانندگان عزیز و علاقه‌مندان به حوزه مباحث اندیشه سیاسی، موضوع جریان‌شناسی سیاسی، ما را در اصلاح و تکمیل اثر حاضر یاری کند.

گروه سیاست

مجلس شورای اسلامی

■ مقدمه ■

بر خلاف دوران قبل مدرن که جوامع از وحدت دینی، ملی و آرامش و همسویی در نظر خود برخوردار بودند، دنیای جدید، دوران چالش‌ها، ناهمگنی‌ها، تنوع‌ها، تکررها و تضادهاست. امروزه در درون هر واحد سیاسی به نام کشور گفتمان‌هایی وجود دارد که نشان‌دهنده درون آن کشور تنها یک دیدگاه وجود ندارد و همه یک کشور را نمایندیشوند. گاهی تکثر افکار در قالب شخصیت‌های ذی‌نفوذ و گاهی در قالب جناح، گروه‌ها و جناح‌های سیاسی، ظهور و بروز دارد و گاهی هم در طی زمان در درون لایه‌های اجتماعی و طیف‌هایی از جامعه نفوذ کرده و به مطالبه گسترش یا تبدیل شده است؛ به‌طوری‌که نمایندگان فکری شناخته‌شده‌ای پیدا کرده، اصول و مبانی فکری آن تشخیص یافته است و مواضع آن از طریق طیف‌های اجتماعی، گروه‌های سیاسی پیگیری شده است و در بدنه جامعه در حد خواست ملی تبدیل شده است. در چنین شرایطی یک تفکر خاص، گاهی در حد یک گفتمان سیاسی فراگیر ارتقا می‌یابد و در گستره جغرافیایی وسیعی فراتر از یک کشور، نفوذ می‌کند. در اصطلاح این قلم چنین گفتمانی با عنوان «جریان سیاسی» قابل شناسایی و کدگذاری است؛ بنابراین، در پاسخ به مهم‌ترین سؤال محوری این تحقیق که چیستی جریان سیاسی است؟ باید گفت جریان سیاسی پدیده‌ای است اجتماعی با خصلت تاریخی و سیاسی که از تاریخ و دوره معینی آغاز شده، عینیت یافته و در مدت یا دوره مشخصی استمرار یافته و جاری بوده و

به پایان رسیده است یا ادامه دارد. تأکید بر استمرار بودن آن، مسئله‌ای است که در جریان‌شناسی مورد توجه است. از طرفی این پدیده از مقولات سیاسی‌ای است که در آن به جای اندیشه واحد، تاریخ و رخداد واحد و معین، به اندیشه‌های متکثر و متعدد، مجموعه‌ای از رخدادها و ایدئولوژی‌ها بررسی می‌شود. به عبارت دیگر در جریان‌شناسی سیاسی، چهار مؤلفه اساسی مورد توجه است:

(الف) اصل پدیده سیاسی و اندیشه معطوف به مناسبت‌های قدرت، فارغ از بسترها، فراسط و ارتباطات آن (ماهیت سیاسی).

(ب) اندیشه‌ای که در فرایند زمان و در عمق جامعه به ایدئولوژی طیف خاصی تبدیل شده و جایگاه گفتمانی یافته است (مؤلفه گفتمانی).

(ج) اندیشه‌ای که بر یک جامعه یا یک جامعه با شأن نزول خاص به وجود آمده است و دوام و قوامش بسته به واقعیت‌های همان جامعه است (عینیت اجتماعی).

(د) اندیشه اجتماعی فوق از یک نقطه تاریخی آغاز شده است و در فرایند اجتماعی استمرار یافته است (خصلت تاریخی).

عناصر چهارگانه فوق جزو لاینفک ماهیت هر جریان سیاسی است. در جریان‌شناسی هم نوعی پدیدارشناسی وجود دارد و هر شناسایی یک گفتمان سیاسی در جامعه مورد توجه است و باید پیدایی، تکوین، استمرار و تطور آن در جامعه بررسی شود. به نظر می‌رسد ماهیت جریان‌شناسی سیاسی جنبه معرفت‌شناختی و اندیشه‌شناختی دارد و با این رویکرد گفتار تاریخی به درستی فهم می‌شود. برخی از جریان‌های سیاسی دارای پیشینه فکری و رفتاری طولانی هستند و بنیادهای فکری و اعتقادی آنها ممکن است دارای قدمت زیادی باشد یا دوره حضور و فعالیت آنها در گستره زمانی طولانی باشد، به این لحاظ بحث به حوزه «تاریخ اندیشه» ورود می‌یابد؛ اما به لحاظ اینکه آن گفتمان سیاسی در بسترهای اجتماعی شکل گرفته و با نقش و کارکردش استمرار یافته و بر ساختارها و سازمان‌ها تأثیر گذاشته و مواضع و

کنش و واکنش‌هایی را ایجاد نموده است، باید با رویکرد «جامعه‌شناسی سیاسی» بررسی و تحقیق شود.

بنابر آنچه گذشت، جریان‌شناسی سیاسی در یک تعریف کلی عبارت است از شناخت اندیشه‌ها و ایدئولوژی‌هایی که در بستر جامعه و در طی زمان در قالب گروه‌های سیاسی، احزاب، جناح‌ها و طیف‌های اجتماعی به صورت یک موج، سبب تغییر و تحول اجتماعی و سیاسی می‌شوند. به عبارت دیگر، شناخت فرایند شکل‌گیری یک اندیشه به همراه بررسی مبانی فکری، اعتقادی و دین‌های سیاسی، فرهنگی و اقتصادی دسته‌ای از احزاب، گروه‌ها و جناح‌های سیاسی است که دارای همسویی در مواضع، رویکردها و گفتمان‌ها باشند.

با توجه به آنکه از تبیین مفهوم و ماهیت جریان سیاسی در پاسخ به سؤال از چیستی آن مطرح شد، مهم‌ترین ادعای این تحقیق این است که صورت‌بندی جریان‌های سیاسی مختلف در دنیای جهان اسلام در چارچوب مشخص و منطقی امری دشوار، بلکه غیرممکن است؛ زیرا اختلاف‌های فکری و مبانی در عرصه‌های مختلف و مکتب‌ها و مذاهب متنوع، مجال دسته‌بندی واحدی را برای محقق باقی نمی‌گذارد. مثلاً جریان اصلاح‌طلبی که در اسلام سلفی منطقه غرب آسیا یا اسلام تمدنی شرق آسیا یا اسلام شیعیان یا رزایت ایران یا اسلام ایمانی و صوفی‌گرایانه ترکیه و شاخ آفریقا وجود دارد، وجه مشترک کمی را برای دسته‌بندی باقی می‌گذارد؛ از این رو برای فهم بهتر جریان‌های سیاسی ترجیح بر آن شد که هر کدام از آنها با رعایت چارچوب خاص و شاخص‌های گوناگون شناسایی و بررسی شود.

نکته‌ای که نباید فراموش شود این است که غالباً جریان‌شناسی سیاسی با شناخت احزاب و گروه‌های سیاسی مشتبه شده و عده‌ای تحت همین عنوان صرفاً به معرفی تعدادی از تشکلهای سیاسی پرداخته‌اند. برای شفاف‌سازی مفهوم جریان سیاسی و جریان‌شناسی لازم است برخی از مفاهیم همسو با اصطلاح جریان‌شناسی توضیح داده شوند. با عنایت به اینکه اصطلاح جریان

سیاسی بزرگ‌ترین و گسترده‌ترین گفتمان سیاسی و عامل خیزش و تحول در یک جامعه می‌باشد، عوامل نهادی، ساختاری و مفهومی دیگری مانند «طیف سیاسی»، «جناح سیاسی»، «جبهه سیاسی»، «گروه و حزب سیاسی» و سایر مجامع و تشکلهای سیاسی در درون یک جریان می‌توانند ظهور و بروز پیدا کنند.^۱ برای روشن‌شدن برخی از این اصطلاحات به تعریف آنها اشاره می‌شود.

الف - جناح

جناح معنی گروه یا گروه‌هایی است که با اهداف و دیدگاه‌های مشترک در کوتاه‌مدت یا بلندمدت به منظور رقابت و کسب قدرت سیاسی، در داخل یک حکومت یا حزب گرد می‌آیند، بدون اینکه دارای ماهیت رسمی و شخصیت حقوقی باشد. جناح را بخشی از یک واحد یا جریان سیاسی دانسته‌اند؛ لذا - برای نمونه - جناح حکومت، جناح حزب، جناح راست و چپ تعبیر می‌شود.

در تشکلهای جناحی ممکن است استمرار و ثبات دائمی وجود نداشته باشد و بنا بر ضرورت و به مناسبت‌هایی مانند انتخابات تشکیل شوند. بر این اساس جناح بر خلاف حزب دارای ویژگی‌های زیر است:

۱. دارای شعب مختلف در سراسر کشور نیست.
۲. دارای شخصیت حقوقی نیست.
۳. از نظر قانونی در جایی ثبت نشده و عموماً نمی‌خواهد رسمیت حقوقی و قانونی پیدا کند.
۴. به سرعت یا به مرور زمان می‌تواند مواضع خود را تغییر دهد و شناسایی خود را دچار مشکل کند.
۵. عدم نهادینگی.

۱. زک: ناصر جمال‌زاده؛ اصطلاحات سیاسی؛ تهران: پارسایان، ۱۳۸۲؛ ذیل واژه «جریان سیاسی».